

Markovics Milán Mór őrnagy:

MORÁLIS REZILIENCIA MINT A KATONA HARCÉRTÉKÉT MEGHATÁROZÓ ELEM

DOI: 10.35926/HSZ.2024.3.8

ÖSSZEFOGLALÓ: A morális reziliencia egy személy rugalmasságon alapuló ellenálló képessége az elé tárulkozó (etikailag értékelhető) akadályokkal, kihívásokkal szemben, amely tulajdonságának alapját a katona erkölcsi-morális értékeihez való viszonya adja. A moralitás vizsgálata a filozófia feladata. A morális reziliencia összetett jelenséget takar, amelynek számos kapcsolódása található a lélektannal és a morálteológiával. A morális reziliencia kialakításának elméleti megalapozása multidiszciplináris összefogást igényel. Filozófiai dimenziójának kialakításában a katonaetikai oktatás és a katonai kiképzés etikailag is meghatározott formája és tartalma segíthet, amely egy katona hatékonyságának csak egyik, ugyanakkor jelentős eleme.

KULCSSZAVAK: reziliencia, morális reziliencia, morális sérülés, integritás

A SZERZŐRŐL:

Dr. Markovics Milán Mór őrnagy, egyetemi tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Hadtörténelmi, Filozófiai és Kultúrtörténeti Tanszék (ORCID: 0000-0002-6577-8513; MTMT: 10065381)

BEVEZETÉS

A reziliencia szó jelentése a tanulmány témája szempontjából problémás. Ennek fő oka, hogy az egyes tudományterületek nem egységesen ugyanazt értik alatta. Szó szerinti jelentése azonban közös: rugalmasságra és ellenállásra, illetve ellenálló képességre utal, azonban a cél szempontjából különböző.¹

Ebben a tanulmányban a filozófiai szempontú megközelítést tanulmányozom, néhány szóban azonban bevezetésként összevetem más tudományterületek megközelítésével is. Ezt részben annak okán teszem, mert egyes szempontok (ilyen például a lélektani) közel állnak a filozófiai szemponthoz, sőt néhány területen átfedik egymást, részben pedig azért, mert a közös értelmezések és közös pontok segítik annak felhasználását magasabb (például stratégiai) szinten.

A reziliencia Herfried Münkler politikatudós szerint egy „konténerfogalom”, amelybe sok mindent bele lehet pakolni, és aminek értelmezése széles körű, ugyanakkor fontosnak véli, hogy a fogalmat elsősorban a közös pontokban kell tetten érni, nem a szétválasztás hangsúlyozásában.²

¹ A „resilire” a latin „resilio” szóból ered, ami visszaugrást, visszapattanást jelent. Sokszor hasonlítják a rezilienciát egy olyan fához vagy növényhez, ami nem törik el, amikor a szél vagy más hatásra hajlik.

² Münkler 2023.

Pszichológiai megközelítésből nézve a reziliencia egyéni jellemző, amely lehetővé teszi, hogy az egyén mentálisan és érzelmileg hatékonyan reagáljon válsághelyzetekre, akadályokra, traumákra, és hogy gyorsan visszanyerje a mentális egyensúlyt és a válsághelyzet előtti nyugalmi állapothoz hasonló érzelmi állapotát. A hatékonyság tehát főként nem abban jelenik meg, hogy mentálisan és érzelmileg semlegesén hat rá (ilyenről a gyakorlatban aligha lehet szó), hanem inkább abban, hogy minimalizált hatás mellett, később visszatér a személy a korábbi egyensúlyi (homeosztázis) állapotába.³

Ugyan csak távoli a kapcsolódás, a nagyobb szempont szerint mégis kapcsolódó mivolta okán megemlítendő, hogy az utóbbi években a nemzetközi biztonságot és a nemzetközi politikát is érintő dokumentumok, mint például az Európai Unió 2016-os globális stratégiája, majd a 2022-ben elfogadott Stratégiai iránytű is használja a reziliencia szót, az ellenállás és rugalmasság tekintetében. Itt azonban nem az egyéni válsághelyzetekre való rugalmas reagálás és mentális reakcióra való utalás a cél, hanem a társadalmak és állami intézményrendszerek működésének fenntartása a válsághelyzetek alatt, illetve azokat követően, a biztonsági kihívások széles skálájával (társadalmi, gazdasági, politikai, kiber stb.) szemben, különösen a hibrid fenyegetések felértékelődésével.⁴ A NATO esetében egy tagország vagy maga a szervezet ellen idegen hadsereg vagy más entitás általi támadással, illetve természeti vagy ember okozta katasztrófával, a társadalomra jelentős hatást gyakorló egyéb sokkhatással, válsággal összefüggő felkészülést, ellenállást, reagálást és a minél gyorsabb helyreállítást jelenti, beleértve mind a polgári felkészültséget, mind a katonai képességeket.⁵ A távoli kapcsolódás alatt azt értem, hogy egy intézményrendszer, mint például a NATO vagy a Magyar Honvédség ellenálló képessége és rugalmassága tekintetében is meghatározó, hogy annak tagjai a katonák milyen mértékben tudnak morális rezilienciát kialakítani.

A tanulmányt négy részre osztottam. Az első részben a morális reziliencia fogalmát járom körbe, a másodikban különböző megközelítések mentén hangsúlyozom, hogy a morális reziliencia nemcsak lélektani, hanem filozófiai-etikai megközelítést is igényel. A harmadik részben a morális sérülést bontom ki, aminek következményei okozzák egy katona hatékonyságának csökkenését. Az előzőekre alapozva mutatok rá a negyedik fejezetben, hogy milyen nagyobb összefüggésben jelentős a morális reziliencia kialakítása, illetve miért hatékonyságot csökkentő a morális sérülés. Végül levonom a következtetéseket az előzményekből, rámutatok néhány, a haderőt fejleszteni képes lehetőségre.

A MORÁLIS REZILIENCIA FOGALMA

Nem tudni, pontosan ki használta elsőként a morális reziliencia kifejezést, de Andrew Jameton már 1984-ben ír róla könyvében.⁶ A szókapcsolatra keresve általában egészségüggyel kapcsolatos publikációkat találni, amelyek a gyógyító tevékenység közben fellépő morális dilemmák okozta distresszel foglalkoznak.

³ Bár nem emelem ki külön, a biológiai-fiziológiai reziliencia is mutathat összefüggést a lélektanival, amennyiben az emberi szervezet reakcióját figyeljük meg a környezeti hatásokkal való reakciót illetően.

⁴ The European Union's Global Strategy... 2016; A biztonság és a védelem területére vonatkozó stratégiai iránytű... 2022.

⁵ Resilience, civil preparedness... [é. n.]; Commitment to enhance resilience... [é. n.]. A magyar jogalkotás is átvette mindezt, lásd például 2021. évi XCIII. törvény, 5. § 7. pont.

⁶ Jameton 1984. Más definíciók is születtek azonban a tárgyalt kifejezésre, lásd például Young–Rushton 2017.

A honvédelem területén a reziliencia a bevezetésben említett, biztonságpolitikát érintő területei is számításba jöhetnek, azonban a morális reziliencia főként az individuuum kapcsán vizsgálható. Amennyiben viszont egy katonának szembe kell néznie egy kihívással, ellenálló képességének és rugalmasságának lehet intrapszichés, közösségi vagy intézményes dimenziója is. A morális reziliencia jelen írásban arra utal, hogy egy katonát morális tényezők is befolyásolhatnak ellenálló képességének és rugalmasságának mértékét és minőségét illetően.

Boda Mihály szerint a morál (morális) egy érték kategória, amely a reflexív gondolkodásnak az ideális cselekvésre vonatkozó eredményeire utal. Ezt különbözteti meg az erkölcsi érték kategóriától, amely jellemzően nem az elvont és reflexív gondolkodás eredménye, hanem közösségspecifikus, és főként szocializációval sajátítható el.⁷

Jelen esetben a morális alatt mindkettőt értem és vizsgálom. A morális reziliencia úgy ragadható meg, mint egy egyén rugalmassága, ellenálló képessége az elé táruló (morálisan értékelhető) akadályokkal, kihívásokkal szemben, amely tulajdonságának alapját a katona erkölcsi és morális értékei adják meg. Ennek rendszerezett feltárására az etika hivatott.⁸

Az általam megfogalmazott meghatározást a morális reziliencia kapcsán más szerzők is megtették más hangsúllyal, de azonos jelentéssel. Rushton többféle módon is keres definíciót, a hangsúly az alábbi van: *az erkölcsi ellenálló képesség az a képesség, hogy megbirkózzunk a válsághelyzetekkel, különösen a válságokkal erkölcsi elvek alapján.*⁹

Az etika szempontjából a morális reziliencia is válhat hajlammá, így erényként fogható fel.¹⁰ Bár ennek elemzése nem része ennek a tanulmánynak, megállapítása lényeges lehet az etikai megfontolások között.

A MORÁLIS REZILIENCIA VIZSGÁLATÁNAK KÜLÖNBÖZŐ MEGKÖZELÍTÉSEI

A morális reziliencia vizsgálata történhet pszichológiai, teológiai vagy etikai nézőpontból is. Az első a mentális-lelki, a második a vallási doktrínákon alapuló morálteológiai, a harmadik a filozófiai etika megközelítést használja.¹¹ Ez nem három különböző morális rezilienciát jelent, hanem ugyanannak a valóságnak három különböző megközelítését. Ebből azonban különbségek is adódnak.

Egy katonának gyors döntés meghozatalára is képesnek kell lennie, ha a körülmények szükségessé teszik. Ezen döntések meghozatalának vizsgálata fiziológiai háttérrel is rendelkezik. A princetoni egyetem egy kutatása során Joshua Greene filozófus és pszichológus a morális és racionális döntést vizsgálta fiziológiai szempontok szerint. A vizsgálat leginkább figyelemre méltó tanulságai, hogy egyrészt az ember racionális döntést hoz, amennyiben nem kell morálisan megkérdőjelezhető módon beavatkozni. Azonban ha igen, akkor emocionálisan dönt. Utóbbi esetben pedig ez hosszabb időt vesz igénybe: vélhetően az érzelmi dimenzió az,

⁷ Boda 2021, 9–10. A megkülönböztetést nem minden filozófus használja így, ezért a morális és erkölcsi reziliencia kifejezések is helyesek lehetnek. Ebben a publikációban nem vállalkozom a különbségtétel megalapozására, de megalapozottnak vélem a megkülönböztetést, miszerint a „morális reziliencia” – Boda szóhasználatát alapul véve – inkább a már reflektált erkölcsiségre mutat rá, az „erkölcsi reziliencia” pedig inkább az intézményi oldalra irányul.

⁸ A reziliencia és a morális bátorság kapcsolatáról lásd Boda 2018b, 18–29.

⁹ Rushton 2016, 112.

¹⁰ Ehhez lásd Boda 2021: i. m. 9–12, illetve Boda 2018a, 38–47.

¹¹ A fiziológiai-biológiai szempontú vizsgálat csak a felsoroltak hátteréül, azok jobb megértésére szolgál.

amely konfrontálódhat a racionális elképzeléssel.¹² Amikor ez az aktív beavatkozás történik, akkor ott lassú a döntés, és az fMRI vizsgálat alapján is emocionális döntést hoz az ember ekkor, míg a passzív szemlélés esetén, vagy ahol áttételes a beavatkozás, ott ez a racionális agyterület működésének dominanciáját mutatta, és a döntés is gyorsabb volt.¹³

Mivel a hosszabb idejű megfontolásra nincs mindig lehetőség, ezért az ilyen helyzetek könnyen teremtenek morális sérülést, valamint a későbbi számonkérés esetén (például egy eset jogi dimenzióban való tárgyalása) tovább növelheti a morális sérülés lehetőségét.

Hangsúlyozandó, hogy jelen tanulmány a *morális* rezilienciát vizsgálja. A lélektani értelemben vett rezilienciával magyar szerzők is foglalkoztak, katonapszichológusok kifejezetten a katonákat érintő formájával.¹⁴ Ezek nagyrészt nem a morális/etikai megközelítést alkalmazzák, de számos közös vonás található az etikai és lélektani vizsgálatokban, különösen, ha egy jelenségre előzményként vagy következményként tekintünk.

Lachman egy másik, a témát érintő fogalmat emel ki definíciós kísérletével: az *integritást*.¹⁵ Egy ember akkor integráns, ha az erkölcsi-morális értékei alapján cselekszik. Ez esetben nincsen diszkrépancia, jóllehet önmagában még kérdés marad, hogy a kettő eltérése a katona harcerejére (értsd: hatékonyságára a feladatának elvégzése során) valóban előnytelen hatással van-e. Bár ennek részletes vizsgálata túlmegy ezen tanulmány keretein, a már meglévő – részben később általam is idézett – kutatások és alapkoncepciók alapján az előnytelen hatás bizonyított. Az integráns ember általában konzisztens: amit vall és hisz, aszerint cselekszik. Az ilyen ember önmagában azonban nem tűnik reziliensnek, mert inkább jellemzi a stabilitás, nem pedig a rugalmasság. Másfelől az integráns személy azonban nemcsak stabil, hanem integráló is, így éppen ellenkezőleg: képes a rugalmasságra, képes a rezilienciára, mert azáltal, hogy konzisztens az életének különböző dimenzióiban, nem mereven ragaszkodik valamihez, hanem eleve a megfelelő egyensúlyban van, és képes integrálni a számára korábban nem a személyiségének vagy értékrendjének megfelelő elemeket. Az ilyen személyiség a morális rezilienciára is hajlamosabb. Például egy morális sérelem önmagában még nem, de a következménye már lehet traumatizálódás, poszttraumás tünetek kialakulásának az előzménye, feltétele.¹⁶

Egy katona morális szintje szoros kapcsolatban áll a hatékonyságával.¹⁷ A morál számos elvont jellemzőt takar, például a közös célba és az egymásba vetett hitet, vagy a vezetésbe vetett bizalmat.¹⁸ A háttérben összességében egy értékrend, az igazságos világban való hit áll. A kultúra egésze is hat annak tagjaira, de a szubkultúra is: így például a haderőben szolgálók saját etikai világa nemcsak elméleti, hanem a kiképzéssel, oktatással és számos

¹² Ehhez a dilemmához a klasszikus villamosprobléma (trolley problem) is ismert, de a 2010-es vizsgálat során alkalmazott mentőcsónak-probléma is. Ez utóbbi esetben úgy lehet megmenteni több embert a fulladástól, hogy egytől elveszünk ezt a lehetőséget azáltal, hogy elvezetjük előle a számára menekülést jelentő hajót. Az előbbi példában az egyik esetben, ha állítunk a váltón, dönthetünk arról, hogy egy embert üssön el a villamos vagy többet, vagy lelökünk egy embert a hídról, így megállítva a villamost, hogy több embert elüssön, de ez alapján egy ember a mi aktív közreműködésünk kapcsán hal meg.

¹³ Shenhav–Greene 2010, 667–677.

¹⁴ Hornyák 2016, 235–248.; Hornyák 2022.; Detréné Urbán 2016.; megemlítendő még Irha 2014.

¹⁵ Lachman 2016, 121–124.

¹⁶ Atuel 2020, 2.

¹⁷ Boda 2017, 88.

¹⁸ Trusczyńsk 2019, 27–34.

egyéb tényezők keresztül válik belsővé számukra.¹⁹ Amíg ez az értékrend stabil, addig a katona morálja²⁰ is az, amikor azonban sérül ez az értékrend, az a morálra is kihatással van.

Katonák között a morálteológiai szempont sajátosan jelenik meg a gyakorlatban. A katonalelkészek lelkipozítói tevékenységüket teológiai alapokon végzik, ám ha tisztán mentálhigiénés módszerekkel is dolgoznak, személyük akkor is egy valláshoz köthető. Ennek megfelelően tevékenységük lélektani és filozófiai-etikai elemeket is tartalmaz.²¹ A morális reziliencia így egyszerre lélektani és morális jelentésű számukra, ugyanakkor utóbbi szigorúan a vallási doktrína fényében jelenik meg, miközben a gyakorlatban kevésbé a terapeutikus jelleg, sokkal inkább a rituális és szimbolikus az, amivel dolgoznak.²² A vallás határozott és megszilárdult erkölcsant hirdet, annak követői ezt általában nem csupán emberi szokások megszilárdulásának, hanem transzcendensnek és forrásában abszolút érvényűnek fogadják el. Ez a szilárdság hatékony prevenció és kezelés a morális sérülések tekintetében, különösen annak lélektani gyakorlatával, a lelkipozítással együtt. Egyrészt azonban mindez akadályokat is képezhet, amennyiben a haderő általános etikai normáival, értékrendjével (akár egyes pontokban) ellentmondásos vagy más értéket vall. Másrészt pedig más-más vallást követő katonák értékrendje (vallási erkölce) is különbözhet. Ennek elemzése és következményei azonban túlmutatnak a jelen publikáción, mivel itt a filozófiai alapon vizsgált morális reziliencia a vizsgálat szempontja.

A MORÁLIS SÉRÜLÉS

A morális reziliencia valamilyen sérülés, trauma, akadály, ellenállás kapcsán merülhet fel mint a megküzdés sikerességének a jellemzője. Ahogyan például a pszichés trauma vonatkozásában beszélhetünk lélektani értelemben vett rezilienciáról, ugyanígy etikai értelemben véve lehet szó *morális sérülés*ről is, amennyiben a morális rezilienciát vizsgáljuk.²³ Ezt a kifejezést először Camillo Mac Bica, filozófus és vietnámi veterán használta, tudományos publikációban azonban Jonathan Shay nevéhez köthető.²⁴

A morális sérülés az *International Centre for Moral Injury* szerint „*a mélyen őrzött vagy megosztott erkölcsi értékek elárulása, megsértése vagy elfojtása következtében fellépő tartós és tartósan negatív erkölcsi érzelmek – bűntudat, szégyen, megvetés és düh – megtapasztalására utal*”.²⁵ Litz és társai kutatásukban kiemelik, hogy ez különbözik más, szintén pszichés következményekkel járó kórképektől: „*Megkülönböztetendő a poszttraumás stresszbetegségtől (PTSD), amely a test és az elme alkalmazkodását jelenti a rendkívüli félelemmel és stresszel járó helyzetekhez*.”²⁶ Ugyanakkor kiterjeszti az egyéni erkölcs individuális jellemzőit a már általam említett közösségi és intézményes dimenziókra is: „*A morális sérülés magában*

¹⁹ Sztankai 2014.

²⁰ A katona morálja itt a szó morális értelemben vett reflektív erkölcsiségéből adódó attitűdjét jelenti. Más értelmezés szerint is használják a morált, amely esetben csapatszellemet jelent, motivált, fegyelmezett összetartást. Elviekben ez sem zárhatná ki a morális tartalmat, ha mégis, abban az esetben a fogalomhasználat pontatlan.

²¹ Ehhez lásd Sajtos 2023, 159–171.

²² Uo. 216–220.

²³ Baarle–Molendijk 2021, 129–144.

²⁴ Jamieson et al. 2020, 1052.

²⁵ What is Moral Injury? [é. n.]

²⁶ Litz 2009, 695–706.

foglalja a magunkba, vezetőinkbe, kormányainkba és intézményeinkbe vetett mélységes bizalom megtört érzését, hogy igazságos és erkölcsileg »jó« módon cselekedjenek.»²⁷

A PTSD tehát szoros kapcsolatban van a morális sérüléssel, a kettő mégsem azonos (lásd 1. számú táblázat).²⁸ A PTSD-t jellemzően a félelem kíséri, és trauma előzi meg; a morális sérülést pedig sokkal inkább a szégyen és büntudat, valamint a morális határátlépés jellemzi.²⁹ Ehhez teszi hozzá Jonathan Shay, hogy a PTSD-ben a biztonságtudat, a morális sérülés esetén pedig a bizalom inog meg.³⁰

1. táblázat A PTSD és a morális sérülés összehasonlítása (A szerző saját szerkesztése)³¹

PTSD	Morális sérülés
félelem	szégyenérzet
stressz	büntudat
trauma	önvád (megbocsáthatatlanság, önértékelés)
biztonságtudat megingása	morális transzgresszió ³²
hipervigilitás	integritás megsértése
általában életveszélyes állapottal kapcsolatos	az élet értelmének megkérdőjelezése (vagy saját individuális életének értelme)
jellemzően nincs morálisan hangsúlyos vetülete	igazságosság megkérdőjelezése
a bizalom nem sérül	a bizalom megtörése (pl. intézményben)
akarati jelleg	érzelmi jelleg

A morális sérülés tehát egy olyan jelenség, amely etikai kérdést érint, és amely képes egy katona morálját – ezzel motivációját, elköteleződését is – gyengíteni, és katonaeitikai értelemben helytelen döntésekre sarkallhatja. Kérdésként merülhet fel, hogy mit kezdhet ezzel a honvédelmi rendszer: egy egyén katonai hatékonyságát az erkölcséhez való igazodás vagy erkölcsének alakítása hozza el? Az első megfelelő beosztásba helyezéssel, a második az erkölcsi tanítással-neveléssel érhető el, nem elhallgatva ezek nehézségeit.

Morális sérülést átélhet az, aki elkövet valamit, ami a sértést kiváltja, vagy ellene követnek el valamit, de az is lehet, hogy csak külső szemlélője a történéseknek. Így például amikor

²⁷ Uo.

²⁸ Egyelőre kérdés, hogy a morális sérülés a PTSD-hez hasonló, de attól különböző diagnózis vagy azt megelőző jelenségcsoport. Ehhez lásd pl. Koenig 2017, 147–153., illetve Miller 2022, 723–734. Ezenkívül számos – főként pszichológiai – kiértékelés létezik, amelyek a morális sérülés megkülönböztetésére is szolgálhatnak, de ezek főként pszichológiai célokat szolgálnak, lásd Koenig 2019, 1–15.

²⁹ Uo.

³⁰ Shay 2014, 182–191.

³¹ A táblázathoz: a PTSD és a morális sérülés különböző jellemzőinek bemutatása. Jamieson kissé eltérő, de hasonló ábrában foglalja össze a kettő különbségét (és néhány közös vonást). Ő azonban kiemeli a közös tüneteket is, pl. álmatlanságot, depressziót, öngyilkosságot. Ezek a leírások azonban nem mindig következtetések. A lényegét illetően azonban igen: a PTSD és a morális sérülés két egymástól jól elkülöníthető jelenség. Bár mindkettőnek lényeges lélektani vonatkozásai vannak, a morális sérülés alapvetően etikailag megérthető és analizálható. Jamieson et al. 2020: i. m. 4.

³² A morális transzgresszió nem egy egzakt módon lehatárolható erkölcsi határt feltételez, hanem nagy vonalban meghatározható jelenségkört. Például civilek vagy önmagát megadó katona életének kioltása morális transzgresszióknak számíthat.

egy katona azzal szembesül, hogy civileknek, gyerekeknek, ártatlanoknak kell ártania, vagy életüket elvennie egy katonai cél elérése érdekében, vagy ennek szemlélőjévé válik, az képes demotiválni őt, a feladata értelmetlenné válhat a szemében, katonai céljának további vállalását megkérdőjelezheti.³³

Barton Buechner kiemeli, hogy a morális sérülés tanulmányozása nemcsak a pszichológiai dimenzióról szól, hanem irodalmi, filozófiai és teológiai elemeket is tartalmaz. Korábban leszerelt amerikai veteránokat vizsgált. Szerinte nehézséget okozhat a szakadék, amely (a haderőben megszilárdult) értékeik és az általános társadalmi normák között keletkezett. Az utóbbi inkább az egyéni és emberi jogokra összpontosít, míg a veteránoknak sokkal inkább a hűség, az autoritás, a szentség és a szabadság számított értéknek – vallja.³⁴

Dr. Nikki Jamieson és szerzőtársai számba vették a morális sérüléshez vezető folyamatok főbb állomásait. Az előzmények tekintetében a civil és a katonai etika közötti különbség miatt fellépő feszültséget jelölik meg. Minél nagyobb a feszültség, annál inkább valós a veszély a morális sérülésre. A másik jelenség az árulás, amely sokrétű, hiszen elárulhatja a katonát egy másik katona, de önmaga is (pl. saját értékrendje ellen cselekszik) vagy akár intézménye is (például, ha a haderő nem a vallott értékrendje szerinti parancsot ad ki).³⁵

Hangsúlyozzák a szerzők az éppen fennálló körülményeket is, ami morálisan az elkövető számára elítélendőt jelent, például döntést, cselekményt, nemcsak az elkövető általit, hanem másét is. Ez tehát nem egy előzmény vagy folyamat, hanem egy hirtelen fellépő morálisan megítélhető helyzet, például egy parancs gyilkosságra vagy szexuális abúzusra. A publikáció külön hangsúlyozza a katonai alapvető becsület („honour”) jelentőségét. A becsület jelentőségének megkérdőjelezése és sérelme is a morális sérülés egyik okozója lehet.³⁶

Az alapvető értékek hordozója nemcsak az egyén, hanem a társadalom is. A nemzetközi intézmények egyik alapvető és a társadalom minden dimenzióját átjáró alapértékeként számontartott emberi jogok nem az intézmény, hanem az egyén sajátjai. Ugyanakkor az intézmények írhatják elő betartásukat, teszik azokat az esetlegesen nem is kodifikált jogszabályok és törvények elé, és így válnak a társadalom minden szintjén alapvetővé, lényegében megkérdőjelezhetetlenné. Ebből adódóan vannak olyan értékek, amelyek esetében nem különbözhet egy civil és egy katona értékrendje. Ennek megerősítése és az ezen értékek tudatosítása az intézményes oktatásban és nevelésben helyet kell, hogy kapjon. Ez csak egy része, de fontos alapja annak, ami a morálisan reziliens személy kialakítását segíti.

A MORÁLIS REZILIENCIA KIALAKÍTÁSÁNAK ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI SZEMPONTJAI

A morális reziliencia kialakításakor figyelembe kell venni, hogy mivel szemben kell rezilienciát kialakítani, illetve milyen eszközök állnak ehhez rendelkezésre. Amennyiben másfajta reziliencia kialakítására már vannak bevett módszereink, úgy a morális reziliencia

³³ Ehhez lásd Markovics 2012, 89–105. A NATO esetében a műveleti környezetben felmerülő, elsődlegesen nem katonai feladatnak minősülő szempontok (így például civilek, gyermekek védelme, kulturális javak megóvása) figyelembevétele mint jogi és erkölcsi felelősség, a személyzet ezzel kapcsolatos felkészítése és tudatosságnövelése a humánbiztonság koncepciójának körébe tartozik, erről lásd bővebben: Puskás 2022.

³⁴ Buechner 2020.

³⁵ Jamieson et al. 2020: i. m. 1056.

³⁶ Uo. 1056–1057.; valamint Boda 2018c, 17–30.

esetében a *differentia specifica* feltárása és az ebből adódó különbségek alkalmazása is lényeges.

A morál megsértése tehát lehet kiváltó oka egy olyan, a pszichét érintő traumának, amely nem a PTSD-t jellemzi, hanem másképp jellemezhető módon valósul meg (lásd 1. táblázat), és ami így elnevezhető *morális traumaként*.³⁷ Erre lehet válasz (elsősorban prevencióként) a reziliencia kialakítása, amely egyfelől a *drill* (folyamatosan ismételt fegyvelmezett gyakorlás), vagyis a kiképzés és begyakorlás felől közelíthető meg. Erről már Seneca is írt: „*A katona-ság a békekorszak közepén is tart menetgyakorlatokat, anélkül, hogy ellenség mutatkoznék, sáncot hány és fölösleges munkával fárasztja magát, hogy szükség esetén meg tudja állni helyét. Ha azt akarod, hogy nehéz helyzetben ne rettegj, még bekövetkezése előtt gyakorold magad.*”³⁸ Ugyanakkor Seneca arról is szól, hogy a nyugalom megőrzése a lelki szilárdságból látszik, ami azonban nem feltétlenül csak a kiképzés dolga: „*Rögtönözve ugyanis próbára tettem lelkemet. Ez a próba az egyszerűbb és az igazibb, mert ha előre felkészülünk rá és türelmet parancsolunk magunkra, nem tűnik ki ugyanúgy, hogy mekkora lelki szilárdság van bennünk.*”³⁹ A sztoikus filozófus gondolatai ma is állnak, de úgy fogalmaznánk meg, hogy a merev, ugyanakkor eredményes ellenállásra tehát a gyakorlott, „drillezett” katona alkalmas, ugyanakkor számos előre nem várható körülményre felkészíteni valakit jelenti a rezilienciát.

Egyes szerzők, mint például Jonathan Slay vagy Johannes Haubold a morális sérülésre való reflexiót a görög mitológiából merítik. Az Iliászból vett példákkal – például Agamemnón, Akhilleusz, Odüsszeusz és Hektór kapcsán a morális sérelem jelenségét illusztrálják. Hangsúlyozzák a vezetői felelősséget és annak következményeit. A morális sérülés megértése a klasszikus irodalom, szerintük különösen Homérosz műveinek vizsgálatában gyökerezik, és a vezetők népükkel szembeni felelősségének elmulasztása visszatérő téma bennük, amely a morális sérülést illusztrálja. Az Iliász kapcsán egy bátor harcos dühének következményét látni, amely hatással van a haderő hatékonyságára. Az Odüsszeia már inkább egy folyamatot mutat be, amin egy katonának keresztül kell mennie, ugyanakkor szintén láthatóvá teszi, hogy milyen következménye van egy katona döntésének eközben, aminek a gyökere egy morális döntés, és amit az olvasó is „moralizálva” olvas és értelmez.⁴⁰

A mitológia és ilyen értelemben a görög kultúra időbeli távlata, valamint a mítoszok mélylélektani vonatkozása rámutat a korábban említett döntések jelentőségére. A katonai döntések morális vonzata nem a fegyveres konfliktus sűrűjében alakul ki, hanem még előtte, amikor felkészül rájuk az ember; vagy nem készül fel előtte, és így – döntése okán – kerül abba a helyzetbe, ami a döntéséből, cselekedetéből (vagy annak hiányából) következik.

Alex Horton, aki számos publicisztikát készített már katonákról műveleti területeken, *egzisztenciális szétesésként* írja le azt a folyamatot, amikor valaki a világ működését nem az általa várt módon tapasztalja meg. *A lelkiismeret kompromisszumaként* utal arra, amikor valami sérti az erkölcsi kódexet.⁴¹ Már a kompromisszum maga is védekező mechanizmus, de a *drill* szerinte is az etikai dilemmákkal való szembenézés legjobb eszköze. George C. Marshall tábornok szerint: „*Ha egy hadsereg háborúba keveredik, minden harcoló emberben*

³⁷ A releváns szakirodalom nem használja, de időbelileg érdemes lenne megkülönböztetni a trauma (szó szerint „seb”) esetén sorban a morális sértés (amikor történik a morális sérülés), morális sérülés (a sértés következtében kialakult állapot), és a morális kár (a sérülés következtében később kialakuló, azzal összefüggő) állapotait.

³⁸ Seneca leveleiből... 1943.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Shay 1994.; Shay 2014: i. m. 182–191.; Haubold 2000.

⁴¹ Egy szervezet vagy közösség által elfogadott erkölcsi normák és értékek összessége.

van egy vadállat, amely elkezd rángatni a láncait. A jó tisztnek pedig korán meg kell tanulnia, hogyan tudja kordában tartani a fenevadat, embereiben és önmagában egyaránt.”⁴² Ez nemcsak a katona drillje, hanem a vele szembenálló katona lelki és erkölcsi/morális erejére is utal, aki ezáltal kisebb eséllyel követ el morális sérüléssel járó, illetve ilyen vonatkozású cselekményt.

A testi és eljárásbeli kiképzés ugyanúgy fontos, mint az ezzel szoros kapcsolatban álló honvédelmi és hadijog ismerete. Ugyanakkor pusztán a jog ismerete vagy a drill nem elég ahhoz, hogy a katona minden egyedi esetben helyesen járjon el, és végképp kevés az altisztek, illetve tisztek esetében, ahol már nagyobb autonómia várható el döntéseikben.⁴³ A morális sérülés kivédéséhez integrált és internalizált értékrendszerre van szükség, a szabálytudat önmagában ugyanis racionális szintű, emocionális és morális mélysége csak annyiban van, amennyiben ezekkel valaki az értékek (és általa az erkölcs) szintjén azonosult már.⁴⁴

Az értékek és elvek az emberben nem abszolút tényezők, még integráltak sem.⁴⁵ Már Platón is ír róla (egyébként éppen a katonai vezetők kapcsán), hogy ezek önként vagy kényszerrel is elvehetőek. A hamisnak mutató elveket – folytatja Platón – az ember saját eszének hatására engedi el, de az igaz nézetek kényszerrel távozhatnak. Elsősorban a kellemes érzések és a fájdalom az, ami ezekre ilyen hatással lehet.⁴⁶ Hippói Szent Ágoston pedig már a következő szavakkal foglalja össze utóbbiakat: „(a világ) ...hízeleg, hogy megtévessze őket, és fenyeget, hogy megtörje őket. Ne tartsanak tehát fogva a saját élvezeteink, és meg ne rémítsen mások kegyetlenkedése...”⁴⁷ Mindkét gondolkodó a katonai identitás kapcsán írja le ezeket a szavakat. Ha létezett volna a morális sérülés fogalma úgy, ahogyan ma használjuk, talán erről és a traumáról is írtak volna.

A morális sérüléssel kapcsolatos események nem elsősorban a félelemmel függenek össze, hanem más affektusokat kell számításba venni, így például a *szégyenérzetet*. Az érzésekkel való szembenézés, az ezzel kapcsolatos prevenció pszichés jellegű, így elsősorban a lélektan módszerei jöhetnek számításba. Alapkiképzések és külszolgálati felkészítések alkalmával katonapszichológiailag meghatározott módon a félelemmel inkább, de a szégyenérzettel való szembenézés prevenciójával nem vagy kevésbé foglalkoznak a szakemberek. Jellemzőbb az általánosabb megközelítés, amely során valamely fokú expozíció miatt az érzések is felszínre és elaborációra kerülhetnek. A szégyen és a büntudat azonban nemcsak pszichés vonatkozású, hanem spirituális és morális jellegű is, főleg amikor ezek előzményeit vesszük számításba egy morális sérüléssel járó esetben. A kiképzéseken, ahol tehát a katonapszichológiai prevenció annak része, hiánynak mutakozhat a katonalelkészek bevonása, valamint az etikailag körülhatárolható és módszertanilag is a katonaeetikához köthető felkészítés, etikai szakemberek segítségével.

John Keegan a „teljes etikai színekép”⁴⁸ kifejezést használja, amikor arra utal, hogy milyen lehet viselkedni egy katona számára egy csata során. Különösen a tisztjelöltekre utalva írja: „hogy a tisztjelölt – akinek egyszer majd le kell győznie félelmeit, mederbe kell terelnie említett szenvedélyeit, és akinek el kell majd fogadnia, hogy részei a személyiségének – az izgalom

⁴² Mogelson 2011.

⁴³ Horton 2013.

⁴⁴ Boda 2017: i. m. 95–96.

⁴⁵ Lachman 2016: i. m. 121–124.

⁴⁶ Platón 2008, 128.

⁴⁷ Hippói Szent Ágoston [é. n.].

⁴⁸ Keegan 2022, 20.

klasszikus jeleit mutatja, ha a csata és annak valós vejejárói szóba kerülnek.”⁴⁹ A katonai vezetéstudományra utalva pedig leírja, hogy annak éppen ezekre az etikai döntésekre kell felkészítenie – meglehetősen nehéz vállalkozásnak tartva mindezt. Másfelől hangsúlyozza a felkészítés során történő racionális hozzáállás szerepét. Ez ugyan távoli a valós „csatazajtól”, mégis – hasonlítja Keegan az orvostudományhoz –, a orvosok is a padból tanulmányozzák először a betegségeket és műtéti eljárásokat, majd ellenőrzött körülmények között boncolnak és segítenek a műtétekben, hogy a lehető legtávolabb kerüljenek érzelmileg az eseménytől, és szenttelenül, távolságot tartva tudjanak jelen lenni majd, amikor ők lesznek a vezetők és döntéshozók.⁵⁰ Bár korábban írtam Seneca kapcsán, hogy mindenre felkészíteni nem lehet senkit, de akár a rezilienciára általában, úgy a morális reziliencia kapcsán is hangsúlyos elem a felkészítés és prevenció.

Az érzelmektől távol kerülni és racionálisnak lenni nemcsak eljárások és jogszabályok ismeretét feltételezik, hanem értékrendek integráltságát is. Ennek jelentősége különösen akkor válik láthatóvá, amikor új, eljárásként nem begyakorolt és nem ismert helyzet adódik. Különösen, ha a helyzetnek jelentős morális vonatkozása is van. Ilyenkor a megfelelő jogszelleme és eljárási alapelveken túl az értékek és alapelvek, például az erények adnak támpontokat.

Joachim Rühle admirális a mons-i Szövetséges Erők Európai Főparancsnoksága (SHAPE) törzsfőnöke. A német haderő katonai vezetési és magatartáselvi rendszerének (Innere Führung) értelmezése alapján írt gondolatokat a rezilienciáról. A Bundeswehr – szerinte annak eredményességének alapjául szolgáló – alapelveire utal vissza, nevezetesen a döntéshozatal öröme, a felelősségre, a motivációra és a lelkiismeretre. A felsorolás számos terület elemzéséül szolgálhat, de a reziliencia morális jellegére is rámutat. Az admirális azokat az alapokat láttatja, amelyek biztosítják a haderő eredményességét, valamint, hogy ezek megfelelő kialakítása és tartalma jelentős súllyal bír és nagyban befolyásolhatja a katona harcerejét, ezáltal egy haderő hatékonyságát is.⁵¹

Nem csak napjainkban igaz e morális jellegű szempontok hangsúlyozása. Az erkölcsi tényezők Carl von Clausewitz szerint is a háború legfontosabb tárgyai közé tartoznak.⁵² A porosz hadtudós és katona az erkölcsi tényezőknél és a katona jellemének nagy jelentőséget tulajdonít, valamint ennek a haderő hatékonyságára való hatásának is. Másfelől míg a katonai morál tartalma nem azonos időben és térben (akár Rühle és Clausewitz szempontjait vetnénk össze), abban megegyeznek, hogy egy katonának morálisan stabilnak kell lennie. Ez különösen is igaznak tűnik annak fényében, ha szenttelen, érzelmektől mentes hozzáállást várunk el a katonáktól. Az erény ugyanis akkor is működik, amikor az érzelmek távol vannak.

Ezen írás szempontjából az előző – stabil moralitásra utaló – megállapításnak azért is van jelentősége, mert mutatja, hogy önmagában a hatékonyság nem elsősorban egy adott moralitásból rejlik (bár önmagában ez nem is zárja ki, hogy van jobb vagy rosszabb), hanem az *intézményes* és *individuális* integritásból. Ez lényegében annyit jelent a gyakorlatban, hogy ha a haderő az általa vallott értékek alapján jár el, és katonáit következetesen ez alapján alkalmazza és vezeti, és amennyiben egy katona képes ez alapján döntéseket hozni, akkor jóval kisebb az esélye a morális sérülésnek, illetve morálisan rezilienssé válik. Ez ugyan

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Rühle 2023.

⁵² Clausewitz 2013, 175.

nem zárja ki azokat a lehetőségeket, amelyekben nem megfelelő döntéseket hoz, vagy esetleg a morális transzgresszióknak passzív szemlélője, elszenvedője lesz egy katona, mégsem elhanyagolható szempont, mert saját haderejének elveihez kapcsolódva kapaszkodót találhat.

Ezen elvek elsajátítása kapcsán a Keegan által már említett *távolságtartásra* utalok vissza: a fegyverhasználatot is efféle távolságtartás jellemzi az oktatásban. Később egyre életszerűbb lesz ez a lövészet, majd a kiképzéseken, gyakorlatokon, még később a műveleti területeken, majd valamely fegyveres konfliktusban; ugyanígy igaz ez az etikai gyakorlatra is. A helyes döntéshozatal, amely integráns az ember magával hozott értékrendjével, az etikaoktatással kezdődik, az előjárók által és a kiképzés-gyakorlat során formálódik, míg a műveleti terület és a fegyveres konfliktus hozza el annak beteljesedését, legalábbis, amikor egy katona által hozható, tipikusnak nevezhető katonai döntésről van szó. Az első fázis, vagyis az oktatás racionális megközelítésű, hogy az – Keegen szavaival – „*megértését és ne csak a megismerését segítse*”.⁵³ A megértés mellett azonban szükség van az érzelmekre, valamint a tapasztalatokra is, annak érdekében, hogy helyes döntést hozzon valaki.

A reziliencia kialakítása nemcsak, hogy hasonlít a kiképzés és a sport alapvető tulajdonságához, a rendszerességhez és az erőfeszítéshez, hanem kiképzés is szükséges az elsajátításához.⁵⁴ Bár számos kutatás arra utal, hogy az embernek vannak biológiai, vagyis genetikai, biomarkerekkel kijelölhető adottságai, amely által hajlamosabb a rezilienciára,⁵⁵ számos más tényező alakítja ki egy ember karakterét, attitűdjeit. A morális reziliencia kialakításában szerepet játszik a nevelés, vagyis a szocializáció, és számításba veendő a kiképzés hatása is.⁵⁶ Ez utóbbiak már csak abból is adódnak, mivel az erkölcs egy már meglévő közösség értékrendjéhez igazodik, másrészt a morál is erre reflektál.

KÖVETKEZTETÉSEK

A reziliencia formálásának egy fontos eleme a hibákkal való szembesülés és azok kezelése. Így, aki „hozzáedződik” az akadályokkal való szembenézéshez, felfedezi a tévedéseit, amelyek nem visszavetnek, hanem növelik a megoldásra való motivációját, így nagyobb eséllyel lesz reziliens. A morális reziliencia kialakulása a morálisan megítélhető helyzetekkel való találkozással formálódik. Ezért is fontos, hogy a katonai kiképzésbe bekerüljenek olyan elemek, amelyekkel nemcsak találkozik egy katona, hanem megtanulja őket kezelni, sőt akár megoldhatatlan helyzetek által, szükségszerűen rossz – illetve nem tökéletes – döntést hozva tanul meg morálisan erőssé lenni, erényessé válni. Ehhez nélkülözhetetlen a döntésének etikai elemzése, kiértékelése. Ez azonban önmagában nem elég. Szükséges, hogy a haderő integráns legyen, vagyis a civil erkölcs és a katonai ne álljon szemben egymással, illetve a szükséges különbségek a katonai hivatás minőségi részei legyenek. Amennyiben a haderő adott értékrendjéhez következetes, illetve a katona és társai eszerint cselekszenek, a morális reziliencia feltételeinek egy alapvető eleme biztosított. Amennyiben a kiképzés során a katonát a morális transzgresszió expozíciói megerősítik, például ellenséges katonák cselekedeteit látva, és ez a katona számára leküzdhetővé válik, ezáltal a katona morálisan reziliens lesz.

⁵³ Keegan 2022: i. m.

⁵⁴ Charney 2012, 71–173.

⁵⁵ Példa ilyen kutatásra: Ryan–Ryznar 2022.

⁵⁶ Boda 2021: i. m. 16–17.

A morális reziliencia nem a morális sérülések hiányának a következménye, hanem sokkal inkább azok fennállásakor az azokkal való szembenézés hatékonysága és a szolgálat folytatásának képessége. A terület még kevésbé kutatott, filozófiai háttérrel is igényel, miközben szükséges lenne a pszichológiával és a teológiával (valamint a lelkigondozással) hidat találni, és az ebből következő konszenzusok és eredmények megosztása által egy hatékonyabb kiképzési elemet beépíteni a haderő programjába.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 2021. évi XCIII. törvény a védelmi és biztonsági tevékenységek összehangolásáról. <https://njt.hu/jogszabaly/2021-93-00-00> (Letöltés időpontja: 2024. 01. 09.)
- *A biztonság és a védelem területére vonatkozó stratégiai iránytű – Egy, a polgárait, az értékeit és az érdekeit megvédő Európai Unióért, amely hozzájárul a nemzetközi béke és biztonság megvalósításához.* Brüsszel, 2022. 03. 21. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7371-2022-INIT/hu/pdf> (Letöltés időpontja: 2024. 01. 09.)
- Atuel, Hazel R. et al.: *Exploring Moral Injury: Theory, Measurement, and Applications.* Military Behavioral Health, 8. évf. 2020/3., 2. DOI: 10.1080/21635781.2020.1753604
- Baarle, Eva van – Molendijk, Tine: *Resilience as the Road to Mental Readiness? Reflections from an Ethics-of-care Perspective.* Journal of Military Ethics, 20. évf. 2021/2., 129–144. DOI: 10.1080/15027570.2021.1973721
- Boda Mihály: *A katonai erények. Hadtörténelmi példákkal szemléltetett katonai etikai elmélet.* Ludovika Kiadó, Budapest, 2021.
- Boda Mihály: *Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban 1. rész – Az erények és a katonai erénylisták.* Hadtudomány, 11. évf. 2018a/1., 38–47. DOI: 10.17047/HADTUD.2018.28.1.38
- Boda Mihály: *Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban 2. rész – A bátorság.* Hadtudomány, 11. évf. 2018b/2., 18–29. DOI: 10.17047/HADTUD.2018.28.2.18
- Boda Mihály: *Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban. 3. rész – A becsület.* Hadtudomány, 11. évf. 2018c/3–4., 17–30. DOI: 10.17047/HADTUD.2018.28.3-4.17
- Boda Mihály: *Az erkölcs és a morál katonai jelentősége.* Honvédségi Szemle, 145. évf. 2017/4., 88–98.
- Buechner, Barton David: *Untold Stories of Moral Injury: What We Are Learning – And Not Learning – From Military Veterans in Transition.* Frontiers in Communication, 5. évf. 2020. DOI: 10.3389/fcomm.2020.599301
- Charney, Dennis S.: *Resilience: The Science of Mastering Life's Greatest Challenges.* Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- Clausewitz, Carl von: *A háborúról.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013.
- *Commitment to enhance resilience.* NATO [é. n.] https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133180.htm?selectedLocale=en (Letöltés időpontja: 2024. 01. 09.)
- Detréné Urbán Nóra: *A stressz-rezisztencia és a pszichológiai reziliencia fejlesztésének és fenntartásának szükségessége a védelmi szektorban.* Doktori (PhD-) értekezés, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 2016. DOI: 10.17625/NKE.2016.10
- Haubold, Johannes: *Homer's people: Epic Poetry and Social Formation.* Cambridge University Press, Cambridge, 2000. DOI: 10.1017/CBO9781107297975

- Hippói Szent Ágoston: *In Festo Martyris Vincentii*. Sermo 276/2. [é. n.] https://www.augustinus.it/latino/discorsi/discorso_389_testo.htm (Letöltés időpontja: 2024. 01. 17.)
- Hornyák Beatrix: *A mentális állóképesség fejlesztése mint lehetséges védelmi jellegű lélektani művelet*. Hadtudományi Szemle, IX. évf. 2016/1., 235–248.
- Hornyák Beatrix: *A mentális állóképesség mérésének és fejlesztésének lehetősége a Magyar Honvédség hivatásos és szerződéses személyi állományának körében*. Doktori (PhD-) értekezés, Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Budapest, 2022.
- Horton, Alex: *Breaking Bad's Moral Lesson to Civilians*. The Atlantic, 2013. 08. 09.
- Irha Edina: *A reziliencia átfogó vizsgálata missziót megjárt és misszióra készülő katonáknál*. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet, 2014.
- Jameton, Andrew: *Nursing Practice: The Ethical Issues*. Pearson College Div., 1984.
- Jamieson, Nikki et al.: *Military Moral Injury: A Concept Analysis*. International Journal of Mental Health Nursing (Wiley), 29. évf. 2020/6., 1049–1066.
- Keegan, John: *A csata arca*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2022.
- Koenig, Harold G. et al.: *Assessment of Moral Injury in Veterans and Active Duty Military Personnel with PTSD: A Review*. Frontiers in Psychiatry, 10/443. 2019, 1–15.
- Koenig, Harold G. et al.: *Rationale for Spiritually Oriented Cognitive Processing Therapy for Moral Injury in Active Duty Military and Veterans with Posttraumatic Stress Disorder*. The Journal of Nervous and Mental Disease, 2017, 205, 147–153.
- Lachman, Vicki D.: *Ethics, Law, and Policy. Moral Resilience: Managing and Preventing Moral Distress and Moral Residue*. MEDSURG Nursing, 25. évf. 2016/2., 121–124.
- Litz, Brett T. et al.: *Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy*. Clinical Psychology Review, 29. évf. 2009/8., 695–706. DOI: 10.1016/j.cpr.2009.07.003
- Markovics Milán Mór: *Lelkigondozás a hadseregben*, In: Semsey Gábor et al. (szerk.): *Segítő találkozások mentálhigiénés szemléletben: Esetgyűjtemény. Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Budapest, 2012, 89–105.*
- Miller, Seumas: *Moral Injury, Moral Identity, and "Dirty Hands" in War Fighting and Police Work*. Journal of Medicine and Philosophy, 47. évf. 2022/6., 723–734.
- Mogelson, Luke: *A Beast in the Heart of Every Fighting Man*. The New York Times Magazine, 2011. 04. 27. http://www.nytimes.com/2011/05/01/magazine/mag-01KillTeam-t.html?_r=0 (Letöltés időpontja: 2023. 11. 28.)
- Münkler, Herfried: *Resilienz: Ein Containerbegriff mit strategischer Bedeutung*. Ethik und Militär, 2023. <https://www.ethikundmilitaer.de/ausgabe/2023-01/article/resilienz-ein-container-begriff-mit-strategischer-bedeutung> (Letöltés időpontja: 2024. 02. 02.)
- Platón: *Az Állam*. Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2008.
- Puskás Anna: *A humánbiztonság helye a NATO válságmegelőzési és -kezelési tevékenységében*. Védelmi-biztonsági Szabályozási és Kormányzástani Műhelytanulmányok, 2022/42.
- *Resilience, Civil Preparedness and Article 3*. NATO [é. n.] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm?selectedLocale=en (Letöltés időpontja: 2024. 01. 09.)
- Rushton, Cynda Hylton: *Moral Resilience: A Capacity for Navigating Moral Distress in Critical Care*. AACN Advanced Critical Care, 27. évf. 2016/1., 111–119.
- Rühle, Joachim: *Militärische Resilienz und Innere Führung*. zebis.eu, 2023. 09. 05. <https://www.zebis.eu/veroeffentlichungen/positionen/militaerische-resilienz-und-innere-fuehrung-von-vize-admiral-joachim-ruehle/> (Letöltés időpontja: 2024. 01. 17.)
- Ryan, Megan – Ryznar, Rebecca: *The Molecular Basis of Resilience: A Narrative Review*. Front Psychiatry, 2022. 05. 06. DOI: 10.3389/fpsy.2022.856998

- Sajtos Szilárd: *Egzisztencialista vetületek a katonai pasztorációban és lelkigondozásban. Evangélium a katonák között*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2023.
- *Seneca leveleiből*. Officina Nyomda és Kiadóvállalat, Budapest, 1943. <https://mek.oszk.hu/10600/10634/10634.htm> (Letöltés időpontja: 2024. 01. 17.)
- Shay, J.: *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Scribner, New York, 1994.
- Shay, J.: *Moral injury*. *Psychoanalytic Psychology*, 31. évf. 2014/2., 182–191. DOI: 10.1037/a0036090
- Shenhav, Amitai – Greene, Joshua D.: *Moral Judgments Recruit Domain-General Valuation Mechanisms to Integrate Representations of Probability and Magnitude*. *Neuron*, 67. évf. 2010/4., 667–677. DOI: 10.1016/j.neuron.2010.07.020
- Sztankai Krisztián: *A külföldi missziók pszichés kockázatai*. *Hadtudományi Szemle*, 7. évf. 2014/1., 289–295.
- *The European Union's Global Strategy Three Years On, Looking Forward*. 2016. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eu_global_strategy_2019.pdf (Letöltés időpontja: 2024. 01. 09.)
- Truszczyński, Olaf E.: *Moral injuries, psychological resilience and post-traumatic growth as a possible consequence of soldiers' and civilians' participation in traumatic situations*. *The Polish Journal of Aviation Medicine, Bioengineering and Psychology*, 25. évf. 2019/4., 27–34.
- *What is Moral Injury?* International Centre for Moral Injury, Durham University [é. n.]. <https://www.durham.ac.uk/research/institutes-and-centres/moral-injury/what-is-moral-injury/> (Letöltés időpontja: 2024. 01. 17.)
- Young, Peter D. – Rushton, Cynda Hylton: *A concept analysis of moral resilience*. *Nursing Outlook*, 2017. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28434608/> (Letöltés időpontja: 2024. 01. 17.) DOI: 10.1016/j.outlook.2017.03.009